

Հենրիկ Բախչինեան, Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը, հինգ հափորով, «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., Երեւան, 2021-2022:

Ամերիկաբնակ գրասէր բարերարներ տէր եւ տիկին Յովսէփ եւ Քարոլին Նալպանտեանների հովանաւորութեան ու սիրայօժար պատրաստականութեան շնորհիւ անուանի բանասէր-գրականագէտ, յայտնի միջնադարագէտ, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Հենրիկ Բախչինեանը հրապարակ է բերել իր հերթական մեծարժէք ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը՝ «Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը» խորագրով, կազմուած հինգ ընդարձակ հատորներից, որը, ինչպէս հեղինակն է բնորոշում, «*հայ միջնադարեան գրաւոր-անհատական բանաստեղծութեան պատմութիւնը ամբողջականօրէն եւ համակարգուած ներկայացնելու առաջին փորձն է*»¹:

Եւ իսկապէս, նման տարողութեամբ քննութիւն մեզանում կատարում է առաջին անգամ, որը թանկագին արգասիքն է Բախչինեանի բազմամեայ տքնաջան աշխատանքի, ով տարիներ զբաղում է հայ միջնադարեան գրականութեամբ: Նման ուսումնասիրութեան կարիքը վաղուց զգալի էր մեր բանասիրութեան մէջ:

Անշուշտ, հայ միջնադարեան բանաստեղծները վաղուց են գնահատուել, իսկ նրանց ստեղծագործութիւնները՝ արժանացել գրականագիտական վերլուծութիւնների, բնագրագիտական հետազօտութիւնների, անուանի բանասէր-գրականագէտներ են անդրադարձել հայ միջնադարեան քնարերգութեանը: Սակայն, ամէլի

¹ Հենրիկ Բախչինեան, *Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը*, Ա. Ոսկեդարից մինչեւ Նարեկացի (5-10րդ դդ.), «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., Երեւան, 2021, էջ 5:

յաճախ գրելով հայ միջնադարեան գրականութեան զարգացման ընթացքը ներկայացնող ամբողջական ուսումնասիրութիւններ եւ առանձին-առանձին, համապատասխան մենագրական գլուխներ նուիրելով միջնադարեան նշանաւոր հեղինակներին իւրաքանչիւրին, իրենց աշխատանքում, ուսումնասիրուող նիւթի ծիրով պայմանաւորուած նաեւ, հասկանալի պատճառով նրանք անհրաժեշտ չափով սպառիչ ու ամբողջական մեկնաբանութիւն չեն տուել հայ բանաստեղծութեան գրապատմական ուղուն վերաբերող բազմաթիւ հարցերի: Գրուել են նաեւ մենագրական բնոյթի հետազոտութիւններ, որոնցում սովորաբար հեղինակներն իրենց ուշադրութիւնն ու հետաքրքրութիւնները գլխաւորապէս կենտրոնացրել են որեւէ հեղինակի ու նրա ստեղծագործութեանը առնչուող հարցերի վրայ: Եւ ահա, գիտական շրջանառութեան է դրում մի տարողունակ ուսումնասիրութիւն, որը նուիրուած է հայ միջնադարեան բանաստեղծութեանը՝ սկսած անհատական՝ որպէս եկեղեցական ծիսական երգի գրական բաղադրիչ հանդիսացող երգ-բանաստեղծութեան սաղմնաւորումից, ծեւաւորումից ու կայացումից մինչեւ ԺԸ. դար՝ ներառեալ Սայեաթ-Նովան:

Բախչինեանը այս համարձակ ձեռնարկութեանը հասել է ոչ դիպուածօրէն ու անմիջապէս: Նրա աշխատասիրութեամբ տարբեր տարիների լոյս են տեսել Պաղտասար Դպիրի չափածոյ գործերի ամբողջական ժողովածուն եւ մի ուսումնասիրութիւն՝ նրա մասին, տպագրուել են ԺԵ. դարի եւ ԺԲ.-ԺԸ. դարերի հայ գրականութեանը, ապա նաեւ շարականագրութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւններ, կազմուել են շարականների ժողովածուներ՝ ըստ հեղինակների, նաեւ զուգահեռ աշխարհաբար վերածումներով ու քննութեամբ: Նոյն սկզբունքով Բախչինեանը կազմել եւ հրատարակել է Ներսէս Շնորհալու ժամերգերը, Գրիգոր Նարեկացու գանձերն ու տաղերը, Սայեաթ-Նովայի եռալեզու բանաստեղծական ժառանգութիւնը: Կազմել է նաեւ Ֆրիկի, Յովհաննէս եւ Կոստանդին Երզնկացիների, Գրիգորիս Աղթամարցու բանաստեղծական ժառանգութիւնն ընդգրկող հատորներ²: Ասել է թէ հայ միջնադարեան բանաստեղծութեան հարուստ անդաստանը իր գանազան կողմերով եւ բնագաւառներով համակողմանիօրէն ծանօթ է եղել Բախչինեանին, որից յետոյ միայն - ինչը տրամաբանական է - հնարաւոր կը լինէր համարձակութիւն առնել՝ ձեռնարկելու նմանօրինակ մի ծաւալուն ուսումնասիրութիւն:

Ուսումնասիրութիւնը կազմուած է հինգ հատորներից, որոնցից իւրաքանչիւրը նուիրուած է պատմական որոշակի ժամանակաշրջանի՝ «Ա. Ոսկեդարից մինչեւ Նարեկացի (5-10րդ դդ.)», «Բ. Մինչեւ Շնորհալի եւ յետոյ (11-12րդ դդ.)», «Գ. Երզնկացիներ, Ֆրիկ, Թլկուրանցի (13-14րդ դդ.)», «Դ. Մինչեւ Աղթամարցի եւ յետոյ (15-16րդ դդ.)», «Ե. Մինչեւ Սայեաթ-Նովա (17-18րդ դդ.)»:

Հատորներից իւրաքանչիւրը գիտական տեսակետից հետաքրքիր է հայ չափածոյ խօսքի զարգացման ընթացքը պատկերացնելու առումով, ինչպէս նաեւ հայ միջնադարեան գրականութեան մէջ եղած բանաստեղծական տեսակները լիովին սահմանելու դիտակետից:

Իր աշխատանքին մօտենալով բացառիկ խնամքով եւ աչալըջութեամբ, ինչը օրինաչափ է Բախչինեանի համար, անուանի գիտնականը, ուղենիշ ունենալով Մանուկ Աբեղեանի *Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն* աշխատութիւնը, ինչպէս նաեւ այլ ուսումնասիրողների՝ հայ միջնադարեան բանաստեղծութեանը

² Նոյն, էջ 8:

նուիրում հետազոտությունները, երբեմն ընդառաջելով, յաճախ էլ վիճարկելով նրանց առաջադրած տեսակետերը³, ներկայացրել է հայ բանաստեղծության գրապատմական երկար ուղին՝ համապատասխան փուլերով: Օրինակ, Բախչինեանը ընդունելի չի համարում անուանի բանասեր-երաժշտագետ Նիկողոս Թախմիզեանի այն կարծիքը, թե ժամագրքային երգը կապում է բացառապես Շնորհալու անուանը: Այլ բան է, որ Շնորհալու շնորհիւ ժամերգը դարձաւ ինքնուրոյն եւ բարձրարժէք երաժշտաբանաստեղծական ստեղծագործութիւն⁴: Բախչինեանը չի ընդունում նաեւ այն կարծիքը, թէ Ե. դարի հեղինակ Դաւիթ Քերթող-Քերականի՝ Տիգրան Երուանդեանին նուիրում ներբողը բանաստեղծութիւն է: Բանասերի փաստարկումներով՝ այդ երկը, որից ընդամենը մի հատում է պահպանուել, զուտ ճարտասանական սեռի գործ է⁵, որովհետեւ, ինչպէս ինքն է բացատրում, «Ճարտասանութիւնը վերաբերում է գեղարուեստական արձակին, բանաստեղծութիւնը՝ չափաբերում գեղարուեստական խօսքին»⁶: Իսկ Է. դարի հեղինակ Դաւթակ Քերթողի յայտնի «Ողբք ի մահն Զուանշիրի մեծի իշխանի» ստեղծագործութիւնը, հակառակ Աբեղեանի, գտնում է, որ հոգեւոր երգ է, որքան էլ թէւ նրա նիւթը իրական-պատմական է. «Խնդրոյ առարկայ երկը պարմական-աշխարհիկ նիւթի հիման վրայ, օրհներգի ժանրով գրուած, ողբական բովանդակութեամբ, վիպական-վկայաբանական արտապաշարմունքային հոգեւոր երգ է, ճարտասանական բանաստեղծութիւն»⁷ գրում է Բախչինեանը: Այլ բան, որ այդ երկը, ինչպէս գտնում է միջնադարագէտը, «նպաստել է աշխարհիկ բանաստեղծութեան, մասնաւորապէս՝ պատմական բանքի տեսակը հանդիսացող պարմական ողբի յայտ գալուն»⁸:

Յաճախ էլ, ինչպէս, օրինակ, ժամագրքային քարոզների եւ Գրիգոր Նարեկացու գանձերի աղբյւրների ու տարբերութիւնների եւ առհասարակ Գանձարանների եւ գանձարանային միաւորների մասին հարցերն են, որոնք արդէն արծարծուել են բանասիրութեան մէջ, մասնաւորապէս Արմինէ Քէօշկէրեանի կողմից⁹, նոր հետազոտողից պահանջուել է, ըստ էութեան, բացառապէս հաստատող գնահատական դրանց վերաբերեալ:

Իւրաքանչիւր հատոր սկսում է տուեալ պատմական ժամանակաշրջանի պատմամշակութային հարցերը լուսաբանող ներածութեամբ, որին յաջորդում են տուեալ շրջանը որակող խոշոր հեղինակների ստեղծագործութիւնների գաղափարական բովանդակութեան եւ գրական-գեղարուեստական արժանիքների վերլուծութիւնները, որոնք բացայայտում են իւրաքանչիւրի բերած նորութիւնն ու ներդ-

³ Նոյն, էջ 6:

⁴ Նոյն, էջ 17-18:

⁵ Նոյն, էջ 24:

⁶ Նոյն, էջ 346:

⁷ Նոյն, էջ 122:

⁸ Նոյն, էջ 157:

⁹ Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ գանձեր*, աշխ.՝ Արմինէ Քէօշկէրեան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 1981, էջ 9-51. նաեւ՝ Ներսէս Շնորհալի, *Տաղեր եւ գանձեր*, աշխ.՝ Արմինէ Քէօշկէրեան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987, էջ ԺԶ-ԻԲ. նաեւ՝ Արմինէ Քէօշկէրեան, *Գանձարանային մշակոյթ. սկզբնաւորում եւ զարգացում (Ժ.ԺԳ. դարեր)*, «Եասոն» հրատ., Երեւան, 2008, էջ 5-46:

րումը հայ քերթութեան մէջ: Համեմատաբար «երկրորդական կարգի» բանաստեղծների ժառանգութիւնը եւս առնուած է քննութեան: Ասել է թէ՛ գրեթէ ոչինչ ոչ մէկը եւ ոչինչ շրջանցուած չէ:

Հատորներն ունեն յաւելումներ, որոնք երբեմն վերաբերում են մասնակի խնդիրների, ինչպէս, օրինակ, ճարտասանութեան եւ բանաստեղծութեան ժանրային սահմաններին¹⁰, Նարեկացու ներբողեաններին¹¹, տուեալ ժամանակաշրջանի հեղինակների կենսագրութեանը: Ուշագրաւ են նաեւ Խաչատուր Էրզրումեցու եւ Աբեղեանի՝ հայ բանաստեղծութեան տեսութեանը նուիրուած դիտարկումները, ինչպէս նաեւ հայ աշուղութեանը յատկացուած յաւելումները¹²:

Իւրաքանչիւր ժամանակաշրջանի քննութիւնը աւարտում է ասուածի ընդարձակ, խոհուն ամփոփմամբ, որտեղ, պէտք է ասել, երբեմն նկատուում են նախընթեր ասուածի բառացի կրկնութիւններ:

Ուշագրաւ է նաեւ այն, որ տարբեր հեղինակների բնագրերից մէջբերումներ կատարելիս Բախչինեանը չի բաւարարուել մինչ այժմ տպագրուածով. ըստ անհրաժեշտութեան կատարել է բնագրային որոշ փոփոխութիւններ եւ միջամտութիւններ՝ ըստ առկայ տարընթերցումների: Կատարել է նաեւ բանասիրական ճշտումներ, սրբագրումներ: Օրինակ, նա անընդունելի է համարում օրհներգերի հեղինակ Մովսէս Քերթողին եւ Մովսէս Խորենացուն, ինչպէս նաեւ Քերթողահօրը եւ Պատմահօրը տարբեր անձինք ներկայացնելու փորձերը՝ համոզուած, որ այդ անունների տակ միեւնոյն անձն է¹³: Կամ Գրիգոր Մագիստրոսի բանաստեղծական գործերից ամենանշանակալիցը՝ «Առ Մանուշէ» կամ «Հազարտողեան» յայտնի երկը, պոէմ ժանրային անունով բնորոշելը¹⁴: Իդէպ, առաջին հատորում, մինչ Նարեկացու բանաստեղծական երկերի բուն քննութեանն անցնելը, Բախչինեանն առանձին գլխով՝ վերնագրած «Բանաստեղծական նոր ժանրեր», անդրադառնում է Ժ. դարի հայ հանճարի ստեղծած ու հեղինակած բանաստեղծական տեսակներին՝ իւրաքանչիւրին տալով սպառիչ նկարագրականներ, ինչպէս, օրինակ, աղօթական բան կամ բանք¹⁵, զանձ կամ բանաստեղծական քարոզ¹⁶, հանգամանօրէն անդրադառնում է Աղօթամատենի սեռի բնոյթին: Ու թէեւ շատ դրոյթներ, տեսակներ ու մտքեր՝ մասնաւորապէս կապուած Նարեկացու *Գանձարան*ին, մեզ արդէն յայտնի են այդ ստեղծագործութեանը Բախչինեանի նուիրած նշանակալի, իսկապէս անստգիտ ուսումնասիրութիւնից¹⁷, որին յաճախ ինքն էլ՝ հեղինակը, յղում-

¹⁰ Բախչինեան, *Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը*, Ա., էջ 346-59:

¹¹ Նոյն, էջ 360-82:

¹² Հենրիկ Բախչինեան, *Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը*, Բ. *մինչեւ Շնորհալի եւ յետոյ (11-12րդ դդ.)*, «ՎՄԿ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., Երեւան, 2022, էջ 264-94. նաեւ նոյնի՝ Դ. *մինչեւ Աղթամարցի եւ յետոյ (15-16-րդ դդ.)*, «ՎՄԿ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., Երեւան, 2022, էջ 305-20. նաեւ նոյնի՝ Ե. *մինչեւ Սայեաթ-Նովա (17-18րդ դդ.)*, «ՎՄԿ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., Երեւան, 2022, էջ 294-300:

¹³ Բախչինեան, *Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը*, Ա., էջ 63:

¹⁴ Բախչինեան, *Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը*, Բ., էջ 23:

¹⁵ Բախչինեան, *Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը*, Ա., էջ 167:

¹⁶ Նոյն, էջ 173:

¹⁷ Հենրիկ Բախչինեան, *Գրիգոր Նարեկացու զանձարանը. վերծանութիւն եւ քննութիւն*, հրատ.՝ ՀԲԸ Միութեան Վահրամ Ապտալեան մշակութային հիմնադ-

ներ է տալիս, քաղուածաբար յաճախ կրկնում, սակայն երկրորդման կամ կրկնութիւնների պատճառով, նոր հետազոտութիւնը բացարձակապէս չի կորցնում իր գիտական արժէքը, քանի որ ասուածը իր բնականոն եւ անհրաժեշտ տեղում է, առանց որի, համոզուած ենք, աշխատանքը միայն կը տուժէր՝ թերի թողնելով հայ բանաստեղծութեան գրապատմական երկարաձիգ ուղու մի էական փուլի վերաբերեալ ամբողջական պատկերացումը:

Շատ կարելի է, որ միջնադարեան իւրաքանչիւր բանաստեղծի ստեղծագործութիւնը քննելիս Բախչինեանը այն չի դիտարկում մեկուսի, իբրեւ նախորդներից չէզոք մի երեսոյթ: Նաեւ ամէն մէկի ստեղծագործութիւնը անմիջական կապի մէջ է տեսնում տուեալ ժամանակաշրջանի պատմական-հոգեբանական, հոգեւոր-գեղագիտական, դասնաբանական տիրապետող տրամադրութիւնների ու շահագրգռութիւնների հետ: Բախչինեանը մեծ կարելորութիւն է տալիս նաեւ բանաստեղծների անհատականութեանն ու խառնուածքի ինքնատիպութեանը:

Նման գործը պահանջում է ոչ միայն եռանդուն եւ տքնաշան տեսական աշխատանք, այլեւ միջին հայերէնի ու մանաւանդ գրաբարի փայլուն իմացութիւն, այն էլ Ժ. դարի գրաբարի: Ուրեմն միայն պատկերացնել կարելի է, թէ ի՞նչ ջանք ու եռանդ, իմացութիւն է պահանջուել մեծավաստակ գիտնականից՝ իրականացնելու այսպիսի մի աշխատութիւն:

Ուշադրութիւնից չի վրիպում նաեւ այն, որ բանասէրի վերլուծութիւնները կամ ծանօթագրութիւնները յաճախ ընդմիջում կամ աւարտում են ուշագրաւ եզրակացութիւններով, որոնց մի մասը - ճիշտ է - թէեւ արդէն արծարծուել է միջնադարեան բանաստեղծներին նուիրուած տարբեր հեղինակների, ինչպէս նաեւ սեփական ուսումնասիրութիւններում (իղեպ, Բախչինեանը շատ յաճախ բուն շարադրանքում կամ տողատակի ծանօթագրութիւններում քաղուածաբար մէջ է բերում տարբեր բանասէրների կարծիքները, դրանք մօտաբերում, բաղդատում կամ հակադրում միմեանց, երբեմն էլ մէկը լրացնում միւսով), եւ եթէ անգամ մտածենք, որ Բախչինեանից առաւել գուցէ պահանջուել է հաստատող, ճշգրտող հայեացք, ապա, միեւնոյն է, նա իր մտահանգումներին ու հիմնաւորումներին հասել է բուն նիւթի խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեամբ, գիտական դիպուկ, բնորոշ բացայայտումների շնորհիւ:

Առանց չափազանցման կարելի է ասել, որ Բախչինեանի այս ծանրակշիռ աշխատութեան իւրաքանչիւր հատոր, գլուխ, ամէն հատուած, եթէ չասենք ցանկացած էջ, խիստ օգտակար եւ արժէքաւոր կարող են լինել ուսումնասիրողների մեծ մասի իմացութեան համար: Հատորներից կարելի է բերել ինչքան ասես օրինակներ, որոնք պերճախօս վկայութիւնն են այն բանի, թէ Բախչինեանը որքան մտահոգ է իր ընթերցողների եւ բանասիրութեամբ զբաղողների խոր իմացութիւնների խնդրով: Սա խօսում է հեղինակի բարեխղճութեան եւ իր առջեւ դրուած խնդրին անմասն նուիրուած լինելու մասին:

րամ, Պէյրութ, տպ. Շիրակ, 2016: Այս ուսումնասիրութեանը մենք անդրադարձել ենք առանձին գրախօսականներով (Վաչագան Աազեան, «Հենրիկ Բախչինեան. Գրիգոր Նարեկացու գանձարանը. վերծանութիւն եւ քննութիւն», *Պարմաբանասիրական հանդէս*, 3:2017, էջ 229-35. նաեւ՝ Վաչագան Աազեան, «Նշանակալից ներդրում նարեկացիագիտութեան ասպարեզում», *Էջմիածին*, Ժ:2017, էջ 150-61:

Վերջում նկատենք, որ վաստակաշատ գիտնականը իր այս աշխատությունը նուիրել է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան գրականության ինստիտուտի հին եւ միջնադարեան գրականության բաժնի՝ հայ միջնադարեան բանաստեղծության ուսումնասիրության եւ հրատարակության ասպարէզում մեծ աւանդ ունեցող մի շարք երախտաւորների ու իր գործընկերների (Գրիգոր Յակոբեան, Պարոյր Սեւակ, Մայիս Ադալբէգեան, Արմէնուհի Սրապեան, Մանիկ Մկրտչեան, Վարագ Ներսիսեան, Պօղոս Խաչատրեան, Արշալոյս Ղազինեան, եւ ուրիշներ) յիշատակին, որոնց հետ անցել է այդ «արգասաւոր բաժնի բովոյժ»¹⁸:

Ամփոփելով, վստահաբար կարող ենք ասել, որ Հենրիկ Բախչինեանի այս նոր ու անվերապահօրէն արժէքաւոր ուսումնասիրութիւնը գալիս է լրացնելու հայագիտութեան մեծ երախտաւորի բեղուն վաստակը եւ իր կայուն տեղն է ունենալու հայ միջնադարագիտութեան պատմութեան մէջ:

ՎԱՉԱԳԱՆ ԱՒԱԳԵԱՆ
avagyan.vachik@yandex.ru

¹⁸ Բախչինեան, *Հայ միջնադարեան բանաստեղծութիւնը*, Ա., էջ 7-8: